

УДК 330.1: 32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.36.22>

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ АВТОРИТАРНИХ РЕЖИМІВ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Діана Ільницька

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади та концептуалізацію авторитаризму як недемократичного політичного режиму. Авторитаризм розглядається як тип правління, метод володарювання та різновид недемократичного політичного режиму, основу якого становить диктаторський, не обмежений законом тип влади. Важливу характеристику політичного режиму становлять авторитарні методи владарювання та управління. Представлено ознаки та характерні особливості авторитарного політичного режиму, серед яких головними є: обмеження демократичних прав і свобод; поділ влади – формальний; чіткий поділ влади відсутній (значна концентрація виконавчої й законодавчої влади найчастіше у глави держави; домінування виконавчих структур; виконавча влада очолюється главою держави; опозиція не допускається до боротьби за владу або не має реальної можливості боротися за неї; декларування демократичних цінностей (які, однак, не є визначальним чинником політичного життя) та інші.

Крім того, авторитаризм розглянутий як перехід від тоталітаризму до демократії. Здійснено порівняльний аналіз демократичного, авторитарного та тоталітарного типів політичних режимів. Визначено індикатори аналізу політичного режиму. Це, зокрема, система правління; референдуми; повноваження та юридичне становище й роль у суспільстві «силових структур» держави; вибори і виборчий процес; партійні системи; становище та роль засобів масової інформації; права і свободи людини й громадянина; рівень розвитку громадянського суспільства та діяльність неурядових організацій; характер політичного лідерства. Отже, у науковому світі є різноманітні підходи до типології авторитарних політичних режимів. Дослідники спирались на різноманітні критерії, за якими вони виокремлювали різні типи та види авторитарних політичних режимів. Доцільно відзначити типології авторитаризму Х. Лінца, Д.Берг-Шлоссера, Дж. Соренса, Л. Даймонда. Варто відзначити типологію гібридних політичних режимів М. Вігеля, С. Хантінгтона, Є. Вятра та українських науковців, серед яких слід відзначити Г. Шипунова.

Незважаючи на посилений науковий інтерес до проблем сучасних авторитарних політичних режимів, проблематика потребує подальшого наукового дослідження, особливо у сфері концептуалізації та трансформації таких режимів.

Ключові слова: політичний режим, авторитаризм, класифікація, типологія, суспільство, права та свободи, демократія.

Авторитарні політичні режими, їхні особливості, форми та механізми функціонування є одним із ключових напрямів дослідження сучасної політології.

Аналіз політичних режимів вибраного напрямку доцільно розпочати з визначення категорії «політичний режим». Серед дослідників немає єдності у розумінні сутності цього поняття. Представники інституційного підходу розуміють під політичним режимом «систему чи форму правління» (К. Бекстер); неоінституціоналісти (зокрема, найвідоміший представник Г. Лассуел) вважають, що політичний режим – це спосіб впорядкування, легітимації політичної системи; своє трактування політичного режиму дає французький дослідник М. Дюверже, який в одному випадку розглядав його як «структуру правління, тип людського суспільства, який відрізняє одну соціальну спільність від іншої», а в іншому – як «певне поєднання системи партій, способу голосування, одного або декількох типів прийняття рішень, однієї або декількох структур груп тиску» [7, с. 137-149]. О'Доннелл і Ф. Шміттер трактують поняття «політичний режим» як сукупність явних чи прихованих структур суспільства, які визначають форми і канали доступу до провідних урядових посад.

Підсумовуючи вищезазначене, дамо узагальнену дефініцію політичного режиму. Політичний режим – це спосіб функціонування державної влади, система методів і прийомів її реалізації, які визначають характер відносин між владою та народом, рівень правової захищеності особи, виявляють ставлення владних структур до правових основ своєї діяльності.

Поняття політичного режиму включає в себе ряд основних критеріїв: характер здійснення влади; механізми формування влади; відносини суспільства і влади; роль і значення недержавних акторів та структур; характер існуючих у суспільстві заборон; роль ідеології в житті суспільства; характер політичного лідерства; співвідношення прав і свобод громадян; становище засобів масової інформації; роль політичних партій; співвідношення між законодавчою і виконавчою владою; роль та значення органів примусу; тип політичної поведінки.

Поняття політичного режиму є ключовим для формування уявлень про спосіб функціонування державної влади, що зумовило формування різних підходів до класифікації політичних режимів. Найпоширенішою класифікацією у науковому світі є поділ режимів на демократичні та недемократичні. У межах недемократичних режимів виокремлено авторитаризм, автократію, тоталітаризм. Поширення набула типологія політичних режимів, яку запропонував американський вчений Х. Лінц. Дослідник виокремив п'ять типів політичних режимів, зокрема: демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський.

Отже, авторитаризм є типом правління, методом володарювання та різновидом недемократичного політичного режиму, основу якого становить диктаторський, не обмежений законом тип влади. Важливу характеристику політичного режиму становлять авторитарні методи владарювання та управління.

Авторитарний політичний режим характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи (монарха, диктатора, деспота) або обмеженої групи осіб; звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань; обмеженням повноважень демократичних інституцій; усуненням громадян від процесу прийняття політичних рішень. Тобто в умовах авторитаризму політична влада здійснюється конкретною особою (групою осіб) з мінімальним залученням громадян до політичного процесу та процесу ухвалення політичних рішень.

Авторитаризм ґрунтується на безумовному підпорядкуванні владі й означає такі відносини між панівною елітою й масами, які побудовано на силі, а не на переконанні. Оновлення керівних кадрів здійснюється шляхом кооптації, призначення (самопризначення), а не через вибори й передвиборну конкурентну боротьбу між кандидатами. Зміна влади можлива й шляхом насильства (державний переворот, військовий переворот)

Варто відзначити, що авторитаризм не виключає певні елементи, інститути, при-таманні демократії: вибори, плюралізм (обмежений), боротьба політичних партій у парламенті тощо. Однак демократичні інститути існують та функціонують формально, відбувається формалізація демократичних процедур. Режим визначає межі допустимого плюралізму, інакомислення й легальної опозиції.

Аналізуючи авторитаризм у механізмі демократичного транзиту, варто відзначити, що авторитарний політичний режим займає проміжне положення між демократичними й тоталітарним політичним режимами. З тоталітарним режимом авторитаризм об'єднує майже не обмежена влада державних органів, з демократією – збереження сфери громадянського суспільства та приватного сектору в економіці. Авторитаризм та авторитарний режим можна розглядати як свого роду «компроміс» між тоталітаризмом і демократією. Авторитаризм ліберальніший, ніж тоталітаризм, однак жорсткіший, ніж демократичний режим.

Авторитарний політичний режим має свої позитиви й переваги, які особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада може забезпечити політичну стабільність та мобілізувати суспільні ресурси на виконання певних завдань. У деяких країнах (Чилі, країни Південно-Східної Азії) авторитарні режими довели свою економічну ефективність, спроможність мобілізувати ресурси для розв'язання актуальних суспільно-політичних проблем. У посткомуністичних країнах стадії авторитарного правління зумовили більш успішний перехід до демократії. На цій підставі деякі науковці обстоюють тезу про можливість (і навіть бажаність) стадії авторитарного правління в посткомуністичних країнах для більш успішного вирішення завдань переходу до демократії [4, с. 175].

Аналізуючи авторитарні політичні режими, Х. Лінц виділив такі типи:

а) Військово-бюрократичний режим характеризується залученням до управління державою цивільних спеціалістів, значною відкритістю політичної системи. За такого типу авторитарного режиму відсутня єдина ідеологія, а представниками уряду є військова еліта та бюрократія. Підґрунтям для створення та функціонування такого уряду є партія. Існування інших партій можливе, проте за умови, що вони не є опозицією до правлячої партії.

Військово-бюрократичний режим виникає, коли зростається соціальна база правління і знижується підтримка політичної системи. Передумовами для утворення такого типу політичного режиму є низький рівень соціально-економічного і культурного розвитку, несформованість політичних інститутів, власне, коли політичні інститути мають так званий «диванний характер». На фоні несформованості політичної системи і конкурентних політичних партій виникає військово-бюрократичний режим. Прикладами таких режимів є Перу, Чилі, Аргентина, Бразилія.

б) Режим корпоративного авторитаризму. Цей режим встановлюється в плюралістичних суспільствах з невисоким рівнем політичної участі громадян. Він спирається на систему корпоративного представництва та єдину проурядову партію.

в) Режим дототалітарного авторитаризму є переходом до тоталітарної системи і встановлюється після радикального повалення демократії. Цей тип режиму характеризується однією масовою партією, яка має єдину ідеологію і спирається на згуртованість мас. Цей тип режиму ми не можемо характеризувати як тоталітарний, оскільки правлячій партії пристоють армія, інтелігенція та релігійні установи.

г) Режим постколоніального авторитаризму виникає в колишніх колоніях та державах з надзвичайно низьким рівнем соціально-економічного розвитку, відсутністю підготованих кадрів політичної еліти, низькою політичною свідомістю громадян. Як правило, такі режими виникають на фоні громадянських та міжетнічних конфліктів та можуть утвердитись за наявності харизматичного лідера.

д) Режим расової квазідемократії. Такий режим може утвердитись, якщо в політичному житті суспільства важливу роль відіграє певна расова або етнічна меншість. Прикладом може слугувати режим ПАР під час апартеїду.

е) Посттоталітаризм. До режиму посттоталітаризму дослідник відносить радянський лад після смерті Сталіна. Посттоталітарні режими зазвичай встановлюються після смерті тоталітарного харизматичного лідера. Одночасно послаблюється контроль з боку держави. Місце диктатора займає більш ліберальний керівник або група осіб, які здійснюють колективне управління. При такому режимі швидко зростає бюрократизація та корупція. ж) Султанізм (султаністський режим). Такий режим, на думку Х. Лінца, є крайньою формою патріархального спадково-родового панування. Основними ознаками султаністських режимів є відсутність ідеології, плюралізму; влада належить «султану». Прикладами сучасних султаністських режимів є: правління Дювальє в Гаїті, Трухільйо – в Домініканській Республіці, Бокасса – в Центрально-Африканській Республіці, Мобуту – в Заїрі тощо [1].

Цікавою є типологія Л. Деймонда. Вчений виділяє:

- 1) «конкурентний авторитаризм» та
- 2) «виборчий авторитаризм з гегемонією».

Ця типологія схожа на поділ авторитарних режимів на помірковані та жорсткі [2, с. 345].

У межах дослідження основних підходів до типології авторитарних політичних режимів доцільно розглянути авторитаризм у контексті функціонування гібридних політичних режимів.

Є різні підходи до визначення поняття гібридного політичного режиму. Одним із перших поняття «гібридний режим» вжив угорський соціолог Е. Ханкіш для позначення системи, що була сформована в комуністичній Угорщині в період правління Я. Кадара і яка поєднувала часом несумісні інституційні та ідеологічні принципи.

Гібридний політичний режим можна визначити як багатоманітні за формою процеси інституціональних змін в межах поступово трансформованого правового поля (нереволюційними методами), які відбуваються після краху недемократичних (авторитарних або тоталітарних) політичних режимів.

Найбільш актуальний підхід до концептуалізації гібридних політичних режимів у своїй праці висвітлив український дослідник Г. Шипунов. Поняття гібридного політичного режиму науковець трактує як спосіб функціонування політичної системи, що поєднує у собі певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також передбачає незначну взаємодію між владою та громадянським суспільством [8, с. 330].

Науковець Г. Шипунов стверджує, що підходи до пояснення типологізації гібридних політичних режимів варто поділити умовно на три групи, а саме:

1) Вчені, які представляють першу групу, вважають, що ті політичні режими, які, з одного боку, відповідають процедурному мінімуму демократії (тобто регулярно проводяться відносно чесні та конкурентні вибори), а з іншого – в рамках яких відбуваються регулярні порушення (тією чи іншою мірою) прав та свобод людини та нехтуються конституційні обмеження влади (як за автократичного режиму), слід вважати «неповними» або «обмеженими» демократіями (наприклад, Г. О'Доннелл, Ф. Закарія, В. Меркель, Р. Саква, Г. Гілл). Грунтовний аналіз тлумачення гібридних режимів як «демократій з прикметниками» здійснено в статті Д. Колліера та С. Левіцкі «Демократія з прикметниками: концептуальне нововведення в порівняльному дослідженні».

2) Окреслення гібридних режимів у стилі «демократії з прикметниками» відкидають представники другої групи підходів до осмислення цього феномена, які вважають, що називати політичні режими-гібриди демократіями, хоч і з додаванням таких прикметників, як «дефектна», «неліберальна» тощо, є концептуальною помилкою. Замість цього було запропоновано розглядати ці режими як новий, лібералізований або демократизований авторитаризм (М. Отгауей, Ф. Роедер, Л. Вей).

3) Низка дослідників, яких можна віднести до третьої групи підходів, дотримуються думки, що ці окреслені у різний спосіб варіанти демократії та авторитаризму є телеологічними, тобто передбачають, що подібні суспільно-політичні системи розвиваються відповідно у напрямі демократії або авторитаризму, тоді як становище між повноцінною демократією та відвертою диктатурою є найбільш типовим станом для цих систем. Виходячи із зазначених позицій, представники цього підходу (Х. Балзер, Т. Карозере) взагалі відмовляються від використання категорій «авторитаризм» або «демократія» в контексті дослідження гібридних форм політичних режимів, застосовуючи у своїй класифікації найбільш характерні ознаки цих режимів, які відрізняють їх як від авторитаризму, так і від демократії, що зумовило появу таких визначень, як режим «керованого плюралізму», режим «безплідного плюралізму», режим «домінуючої влади» [8, с. 329].

М. Вігель, фінський дослідник, також запропонував концепцію класифікації гібридних політичних режимів. Узявши, на його думку, дві найбільш важливі засадничі ідеї демократії – принцип «електоралізму» і «конституціоналізму» – вчений виокремив:

- чотири мінімальні «електоральні» критерії – вільні, конкурентні, справедливі та всезагальні вибори:

- чотири мінімальні «конституційні» критерії – свобода об'єднань, свобода вираження, право на альтернативну інформацію, свобода від дискримінації;

- чотири додаткові «електоральні» критерії – «електоральні повноваження» (відсутність «закритих політичних сфер», на які не поширюються повноваження демократично обраних представників народу), «електоральна чесність» (принцип «одна особа – один голос»), «електоральний суверенітет» (відсутність зовнішньої «опікунської» влади над виборними органами) і «електоральна незворотність» (прийняття всіма без винятку результатів виборів, неможливість обмеження і перешкод на шляху здійснення своїх повноважень легально обраними посадовцями);

- чотири додаткові «конституційні» критерії – підзвітність та відповідальність виконавчої влади (наявність системи «стримувань і противаг»), підзвітність та відповідальність законодавчої влади, непідкупність бюрократії (відсутність систематичної корупції, клієнтізму або патримоніалізму), підзвітність та відповідальність органів місцевої влади (відсутність «коричневих зон» всередині країни, на які не поширюється державна влада).

На основі цієї класифікації вчений виокремлює три типи гібридних політичних режимів, а саме:

- 1) електоральну демократію,
- 2) обмежену демократію,
- 3) конституційну демократію.

Аналіз гібридних політичних режимів найчастіше здійснюється у рамках транзитологічного підходу. Здебільшого під «транзитом» розуміють перехід від авторитаризму до демократії (так звана класична модель переходу), тоді як усі інші різновиди політичних режимів, що виникають у процесі розпаду старого, авторитарного режиму, розглядаються не як самодостатні результати переходу як такого, а як своєрідні критичні точки, в яких призупинено перехід до демократії.

Значний внесок у дослідження авторитаризму в рамках транзитологічного підходу зробив С. Хантінгтон [5]. Науковець виділяє різноманітні моделі переходу від недемократичних режимів (зокрема, авторитарних) до демократії.

Цікавою є типологізація процесів трансформації політичних режимів польського вченого Єжи Вятра. На його думку, основним критерієм зміни політичного режиму у державі є політична боротьба та взаємодія владної еліти у момент передачі влади. Він сформував такі моделі переходу від недемократичних режимів до демократії [3, с. 107]:

- 1) реформування системи на основі переговорів і домовленостей між елітами;
- 2) революція і збройне усунення владної верхівки;
- 3) реформування системи згори, без переговорів і домовленостей між елітами;
- 4) розпад федеративної держави;
- 5) швидка капітуляція старої влади і перехід влади до рук реформаторів.

За концепцією А. Пшеворського, з якою погоджується низка інших дослідників-транзитологів, процес переходу до демократії можна умовно поділити на дві основні фази:

- 1) лібералізацію;
- 2) демократизацію.

Отже, за умов гібридного політичного режиму, який містить елементи, риси та ознаки авторитаризму, процес демократизації прийняття політичних рішень знаходиться під контролем владної верхівки. Незважаючи на те, що частина демократичних принципів дотримується, такі важливі критерії демократії, як права та свободи громадян, зазнають серйозних порушень та утисків [3, с. 109].

Можемо стверджувати, що в сучасному світі простежуються тенденції щодо певної трансформації авторитарних політичних режимів та зміни від авторитарних режимів до гібридних. Надзвичайно важливою є типологізація політичного режиму, адже завдяки чіткому дослідженню режиму певної держави можемо визначити не лише її політичний режим, а й вектор політичного спрямування.

Список використаної літератури

1. Исаев Б. Теория политики : учебное пособие. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3175.html> (дата звернення: 10.06.2021).
2. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія. Чернівці: Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
3. Політологія : навчальний посібник / Ф. Кирилюк, М. Обушний, М. Хилько та ін. Київ : Здоров'я, 2004. 776 с.
4. Політологія : навчальний посібник / за ред. М.П. Гетьманчука. Львів, 2010. 232 с.
5. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2012. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/848><https://articlekz.com/article/5087> (дата звернення: 10.06.2021).
6. Стародубцев И. И. Трансформирующаяся Турция. *Институт Ближнего Востока*. Москва, 2011. 256 с.
7. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика : учебное пособие. Москва: Интерпракс, 1995. 295 с.
8. Шипунов Г. Авторитарний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2014. Вип. 5. С. 329–338.
9. Nikbay O., Hancerli S. Understanding and Responding to the Terrorism Phenomenon A Multi-Dimensional Perspective. *Pub. Date*. June 2007. P. 128-129.

THEORETICAL AND CONCEPTUAL PRINCIPLES OF RESEARCH AND TYPOLOGIZATION OF AUTHORITARIAN REGIMES

Andriy Garbadin

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Diana Ilnytska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article considers the theoretical and methodological principles and conceptualization of authoritarianism as an undemocratic political regime. Authoritarianism is seen as a type of government, a method of governing, and a kind of undemocratic political regime based on a dictatorial, unrestricted type of government. An important characteristic of the political regime is the authoritarian methods of domination and management. The signs and characteristic features of the authoritarian political regime are presented, among which the priorities are: restriction of democratic rights and freedoms; separation of powers - formal; there is no clear separation of powers (significant concentration of executive and legislative power is often in the head of state; dominance of executive structures; executive power is headed by the head of state; opposition is not allowed or has no real opportunity to fight for power; declaring democratic values, which, however, is not decisive). factor of political life) and others.

In addition, authoritarianism is seen as a transition from totalitarianism to democracy. Implemented a comparative analysis of the democratic, authoritarian and totalitarian types of political regimes. Indicators of political regime analysis have been identified. In particular: the system of government; referendums; powers and legal status and role in society of "power structures" of the state; elections and the electoral process; party systems; position and role of mass media; human and civil rights and freedoms; the level of development of civil society and the activities of non-governmental organizations; the nature of political leadership. In the scientific world, there are various approaches to the typology of authoritarian political regimes. Researchers relied on a variety of criteria by which they identified different types and kinds of authoritarian political regimes. It is worth noting the typologies of authoritarianism by H. Linz, D. Berg-Schlosser, J. Sorens, L. Diamond. It is worth noting the typology of hybrid political regimes of M. Vigel, S. Huntington, E. Vyatra and Ukrainian scientists, among which G. Shipunov should be noted.

Despite the increased scientific interest in the problems of modern authoritarian political regimes, the issue needs further research, especially in the field of formation, functioning and transformation of such regimes.

Key words: political regime, authoritarianism, classification, typology, society, rights and freedoms, democracy.